

УДК 904(282.247.32)(477):627.8Каховська ГЕС:504.9(045)

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА О. ХОРТИЦЯ ПІСЛЯ ПАДІННЯ РІВНЯ
ВОДИ ЧЕРЕЗ РУЙНУВАННЯ КАХОВСЬКОЇ ГЕС У 2023 Р. (research letter)

Анатолій Волков,
науковий співробітник відділу охорони
пам'яток історії, археології та природи
Національного заповідника «Хортиця»
0000-0002-9381-8447

6 червня 2023 року, орієнтовно о 2:30, військовими російської федерації була підірвана Каховська ГЕС. Це спричинило різке падіння рівня води нижче дамби Дніпровської ГЕС. Обміління берегової смуги на деяких ділянках о. Хортиця сягнуло близько 50 м завширшки. Вже через 24 години спостерігалось обміління всієї території, відкриття піщаних берегів та осушення озер в південній частині острова Хортиця. Це спричинило низку катастрофічних для екології наслідків, але відкрило нові можливості з історичної та археологічної точки зору. Адже скриті під водою пляжі та піщані коси з замуленим дном зберігають рештки пам'яток різних епох та культур. Вимиваючи пісок та ґрунт, вода залишає на таких ділянках археологічні артефакти.

Під час будівництва Каховського водосховища пріоритетними питаннями були: використання води для зрошення, водопостачання, судноплавства [1, с. 108]. На те, що це може завдати шкоди навколишньому середовищу і пам'яткам історії та археології, значної уваги не приділялося. Тому, можна сказати, що шкода була заподіяна двічі: під час будівництва ГЕС та під час його руйнування. Наразі ми маємо захистити від зникнення те, що лишилось, і дослідити та зберегти пам'ятки, які відкрились після падіння рівня води.

Перед початком масштабного будівництва каскаду ГЕС на р. Дніпро, у 1927 році, для обстеження території Дніпрельстану прибула історико-археологічна експедиція на чолі з Д. Яворницьким. Це була найбільша наукова експедиція того часу. До її складу входили археологи М. Рудинський, О. Федоровський, А. Добровольський, фотографи – Є. Федорович та М. Залізняк. В ході роботи експедиції було відкрито більш як 3 тис. археологічних пам'яток на правому і лівому берегах Дніпра, о. Хортиці, на прилеглих до нього островах і скелях (Середній Стіг, Дурній, Дубовому), зазначені пам'ятки мають датування від неоліту V–III тис. до н.е. до середньовіччя XII–XIII ст. [4, с. 156].

Впродовж тисячоліть о. Хортиця ставав домівкою або зручним перевалочним пунктом для культур, народів тощо. Різноманітність представлених археологічних культур порівняно з навколишньою територією міста обумовлюється вдалим розташуванням, багатством фауни та затишних для облаштування табору місць в балках та байраках. Це підтверджує опис Дніпра в районі о. Хортиця у праці Д.І. Яворницького: «Майже весь береговий простір Дніпра, за винятком порогів, був вкритий розкішними й малопрхідними плавнями, що давали запорізьким козакам і ліс, і сіно, й безліч дичини та звіра. Ці плавні були низовинами, вкритими трав'янистою й деревною рослинністю, перетятими в різних напрямках річками, відгалуженнями, єриками, затоками, лиманами, протоками, всіяними величезною кількістю великих і малих озер і порослими густим, високим і непрохідним очеретом. З усіх плавнів особливо знаменитим був Великий Луг, що починався біля лівого берега Дніпра, навпроти острова Хортиці, тягнувся зі 100 верст і закінчувався на тому ж березі Дніпра, навпроти урочища Паліївщини, вище Микитиногo Рогу» [5, с. 142].

Після підриву греблі Каховської ГЕС та зменшення рівня води співробітники Національного заповідника «Хортиця» проводять періодичний моніторинг узбережжя Хортиці та прилеглих до острова територій. Проміжні результати досліджень дозволяють стверджувати, що підйомний матеріал зосереджений в прибережних ділянках по всій території острова. Але переважає на північно-східному узбережжі. Також підйомний матеріал фіксується на піщаних косах, які виникли після падіння рівня води та майже повністю відсутній на островах, площа яких значно збільшилася – це о. Дубовий (Черепуховий), о. Розстебин та декілька менших островів. Острів Розстебин зараз перетворився на півострів, який з'єднується з о. Хортиця піщаними пляжами. На о. Байда (Мала Хортиця) спостерігається скупчення матеріалів у вигляді керамічного бою скіфського часу і дуже мало – періоду Середньовіччя. Весь знайдений матеріал фіксується на невеликій території розміром приблизно 100 x 20 м.

Хронологічно підйомний матеріал датується від доби енеоліту, де він представлений уламками кераміки середньостогівської культури, і до пізнього середньовіччя та XX століття. Переважну більшість керамічних виробів складають фрагменти посудин доби бронзи (IV–I тис. до н.е.), а саме – посудини банкоподібної форми сабатинівської культури.

Також доволі широко представлено фрагментовану кераміку ямної та катакомбної культури, скіфської та античної доби. Натомість, середньовічної гончарної кераміки статистично не так багато.

Приблизна статистика по знахідкам представлена наступним чином:

Кераміка – 3 103 одиниці уламків (70% ліпної, 30% гончарної);

Кремінь – 96 фрагментів (16 мушкетних кремenea, 1 нуклеус);

Гарматні ядра – 6 одиниць;

Мушкетні кулі – 41 одиниць;

Скляні бомби (фрагменти) – 3 одиниць;

Монети – 6 одиниць;

Гудзики – 8 одиниць;

Металеві вироби (цвяхи, пряжки, підкови, кірки, ножі тощо) – 118 одиниць;

Козацькі пряжки – 7 одиниць;

Хрестик – 1 одиниця;

Фібула, намистинки, кулон, зернотерки;

Люльки – 2 одиниці (одна цілої форми, інша – фрагментована);

Іграшки (глиняні півники) – 2 одиниці.

Серед підйомного матеріалу є декілька цікаво орнаментованих горщиків.

Перший – так звана сабатинівська глибока миска, прикрашена дрібнозубчастим орнаментом. Орнаментоване дно та закопчена поверхня можуть свідчити про культове призначення. Походить з північної частини острова (Рис. 1).

Кременевий матеріал представлений в різноманітних уламках, на деяких присутні сліди обробки, також був знайдений один нуклеус. Всі кременеві уламки були знайдені на окремих ділянках острова, переважно це північно-східне узбережжя, і розташовані вони досить локально (Рис. 2) [2, с. 9].

Нумізматичний матеріал репрезентований монетами XVIII століття, але також виявлено дві більш рані монети. Перша монета – динарій Фаустина I. Була викарбувана у 141 р. н.е. імператором Антонієм Пієм на знак скорботи за дружиною Фаустиною. На реверсі зображена богиня Ерістея (вважалась богинею вічності у римській міфології), яка тримає в руках птаха Фенікс. Виготовлена зі срібла, має діаметр 16 мм (Рис. 3). Потрапила до нас, імовірно за все, торгівельним шляхом. Більшість римських монет потрапляла до східних слов'ян у результаті торгівельних контактів з римлянами. В обмін на римське срібло слов'яни давали натуральні продукти. У такий спосіб відбувалося

накопичення багатств у руках верхівки давньослов'янського суспільства [3, с. 301].

Друга монета в доволі поганому стані. Це анонімний фоліс Візантійської імперії Романа III (1028–1034 н.е.). На аверсі зображений бюст Христа, що стоїть в анфас та тримає книгу Євангелія. Також присутній німб з хрестом, квадрат у кожній руці, чотири гранули навколо однієї гранули в центрі на книзі Євангелій. Реверс – легенда в три рядки IS – XC/basil/basil, розділена хрестом, встановленим на трьох щаблях. Діаметр 27 мм (Рис. 4).

Фібула-сюльгама, на знахідці відсутня голка, завдяки якій вона і має назву сюльгама, або сюльгаме (проколоть, уколоти). Датується X століттям н.е. (Рис. 5).

Накладка декорована. Має татарське походження, відноситься скоріш за все до періоду Золотої орди. Але за функціональним призначенням поки що повної ясності немає. Це може бути деталь від кінської упряжі, може бути накладна деталь від жіночого головного убору, або так званий умбун (середня частина захисного щита) (Рис. 6).

Уламки металевих та скляних бомб, доби козацтва. Мали широке розповсюдження на території України, росії, Туреччини та ін. Козацькі гарматні ядра були знайдені майже на одній локації. Так само як і переважна більшість мушкетного кременю. На жаль, мало імовірності, що подальші дослідження можуть виявити на місцях скупчення подібного матеріалу які-небудь сталі об'єкти з виготовлення або обслуговування зброї в XVII–XVIII ст. (Рис.7).

Мушкетні кулі знайдені в цьому році мають різний калібр. На одній локації було зібрано 16 куль. Майже всі мають хвіст. Це може свідчити про те, що вони були не закінчені в виготовленні, бо зазвичай ця частина прибиралась. Подальші дослідження можуть виявити–місце їх виробництва. Про що також

свідчить наявність інших речей доби козацтва, які не були у використанні – ядра, мушкетний кремінь та ін.

Мушкетний кремінь знайдено в кількості 15 одиниць та походить з більш-менш невеликої ділянки берегової смуги. Один екземпляр креміню навіть зберіг олов'яну оковану частину, за допомогою якої приєднувався до мушкетного замка.

Козацькі люльки. Знову знайдені в одному місці. Люльки світлоглиняні, одна має квітковий орнамент, фрагментована, збереглась тільки частина чашки та частина туліки. Інша цілої форми, задимлена, з геометричним сонячним орнаментом та коліщатком по шийці (Рис. 8).

Підводячи проміжний висновок (оскільки роботи у цьому напрямку тривають) слід зазначити, що зібраний під час моніторингу матеріал свідчить про те, що людська діяльність на острові тривала впродовж багатьох тисячоліть. Починаючи з періоду енеоліту і по сьогоднішній день острів ставав домівкою чи перевалочним пунктом для багатьох народів і культур. Зібраний матеріал також свідчить про різноманітність людської діяльності впродовж років. Так, острів був ареною бойових дій, стоянкою, табором військ та войовничих загонів, сакральним та культовим центром, де проводились обрядові дії. Багато артефактів свідчать про мирний, побутовий характер його мешканців, про господарську діяльність, заняття ремеслами та здобиччю.

Моніторинг обмілілої берегової смуги дозволив встановити найбільш перспективні для дослідження місця, підтвердити наявність чи відсутність археологічних об'єктів, уточнити межі вже відомих пам'яток. Більш того, проведені дослідження сприяють виявленню нових пам'яток, що в свою чергу доповнює знання про минуле населення як острова Хортиця, так і регіону в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Vyshnevskyi V.I. Rika Dnipro. K.: Interpres LTD, 2011.
2. Kobaliia D.R. Stezhkamy Novytskoho. Istorychnyi putivnyk po Khortytsi. Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2018. 180 s.
3. Kononets P. Rymaska moneta yak dzherelo vyvchennia istorii plemen cherniakhivskoi kultury. Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk, 2012, Vyp. 5. S. 293–308.
4. Shevchenko T.K. D. Yavornytskyi i Khortytsia (do 150-richchia z dnia narodzhennia D.I. Yavornytskoho). Muzeinyi visnyk. Zaporizhzhia. 2006. № 6.
5. Yavornytskyi D.I. Dnirovi porohy: Heohr.-istor. narys. Dnipropetrovsk: Promin, 1989.

Рисунок 1 Фрагмент сабатинівської глибокої миски з дрібнозубчастим орнаментом.

Рисунок 2 Кременевий матеріал.

Рисунок 3 Динарій Фаустина I. 141 р. н.е.

Рисунок 4 Анонімний фоліс Візантійської імперії Романа III (1028–1034 н.е.).

Рисунок 5 Фібула-сьюльгама. X ст. н.е.

Рисунок 6 Накладка декорована. Золотоординського часу.

Рисунок 7 Уламки металевих та скляних бомб. Доби козацтва.

Рисунок 8 Козацька люлька.